

**ENGELLİLİK VE GÜNDELİK DİRENİŞ:
SAĞLAMCILIĞA KARŞI TAKTİKLER**

DISABILITY AND EVERYDAY RESISTANCE:
TACTICS AGAINST ABLEISM

Hasan Ozan ATİKASLAN, Ayşe Nevin YILDIZ

93

ENGELLİLİK VE GÜNDELİK DİRENİŞ: SAĞLAMCILIĞA KARŞI TAKTİKLER ¹

DISABILITY AND EVERYDAY RESISTANCE: TACTICS AGAINST ABLEISM

Anahtar Kelimeler:

Gündelik Hayat,
Gündelik Direniş,
Engellilik,
Sağlamcılık

Keywords:

Everyday Life,
Everyday Resistance,
Disability,
Ableism.

¹ Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Ayşe Nevin YILDIZ danışmanlığında Hasan Ozan ATİKASLAN tarafından yazılmış "Engelli Bireylerin Sağlamcılığa Karşı Gündelik Direniş Pratikleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Hacettepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi, ozanatikaslan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1787-1227

³ Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi, newaysenevinyildiz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0524-5029

Alıntılanmak için/Cite as:
Atıkaslan H. O. ve Yıldız N. A.
(2025) Engellilik ve Gündelik
Direniş: Sağlamcılığa Karşı
Taktikler, Çukurova Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
34 (2), 1615-1631

Hasan Ozan ATİKASLAN ², Ayşe Nevin YILDIZ ³

ÖZ

Çalışma engelli bireylerin gündelik hayatta sağlamcılığın görünümüne karşı geliştirdikleri mikro-politik direnişleri incelemektedir. Engelli bireylerin gündelik hayatta karşılaştıkları sağlamcılık biçimleriyle nasıl mücadele ettikleri araştırmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Engelli bireylerin sağlamcılığa karşı taktik adı verilen gündelik direniş biçimleri icra ettikleri ve bu taktiklerin sadece gündelik var olma mücadelesinin bir aracı olmakla kalmayıp, makro-politik anlamda toplumsal dönüşümlere yönelik potansiyeller içerdiği düşünülmektedir. Zayıfların silahlı olan taktiklerin karşısında egemen yapıların baskıcı pratikleri ise strateji olarak kavramsallaştırılmakta. Bu dikotomi çerçevesinde çalışmada baskıcı ve ayrımcı bir ideoloji olan sağlamcılığın gündelik hayattaki görünümünü strateji kavramı ile değerlendirmektedir. Araştırmanın kuramsal çerçevesini Michel de Certeau'nun gündelik hayat ve direnişe dair kavram ve düşünceleri oluşturmaktadır. Certeau, stratejiyi tahakkümcü yapıların mekânlar üzerindeki kontrolü ile ilişkilendirirken, taktikleri bu mekânlarla zamanla sızarak fırsat anlarını değerlendiren gündelik direniş biçimleri olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda, engelli bireylerin icra ettikleri taktikler, sağlamcı düzenin mekânlarında ona karşı yürütülen mikro-politik direniş biçimleri olarak ele alınmıştır. Fenomenolojik yöntemle yürütülen bu çalışmada, yarı yapılandırılmış görüşmelerle elde edilen veriler tematik analizle incelenmiş ve sonuçta 11 farklı taktik türü tespit edilmiştir.

ABSTRACT

This study examines the micro-political resistances developed by individuals with disabilities against the manifestations of ableism in everyday life. The primary research question focuses on how individuals with disabilities contend with the forms of ableism they encounter in their everyday experiences. It is argued that the everyday forms of resistance, referred to as tactics, enacted by individuals with disabilities are not only instruments for their daily struggle for existence but also contain potential for broader socio-political transformations. In contrast, the oppressive practices of dominant structures are conceptualized as strategies. Within this dichotomy, the study evaluates the manifestations of ableism, a dominant and discriminatory ideology, in everyday life through the concept of strategy. The theoretical framework of the study is based on Michel de Certeau's concepts and ideas regarding everyday life and resistance. While Certeau associates strategy with the control of dominant structures over space, he defines tactics as forms of everyday forms of resistance that infiltrate these spaces over time by seizing opportunities. In this context, the tactics employed by individuals with disabilities are considered as micro-political resistance practices enacted within the spaces of the ableist order. In this phenomenological study, data obtained through semi-structured interviews were analyzed thematically, resulting in the identification of 11 distinct types of tactics.

GİRİŞ

Bedenle ontolojik bir bağı olsa dahi engellilik sadece biyolojik bir fenomen değil gündelik hayat içerisinde kültürel anlatılarca şekillenen bir kimliktir. Bu kimliğin nasıl inşa edildiği, toplumsal hiyerarşilerdeki konumu, tahakkümcü yapılarla ilişkisi ve buna dair deneyimler de sosyal bilimlerin konusudur. Ancak ülkemizde engelliğin bir sosyal inşa olduğunun göz ardı edilmesi ve tıbbi bakışla sınırlandırılması bu olgunun sistematik bir şekilde hak odağında ele alınmasını engellemektedir.

Engellilik anlatısı Garland-Thomson'un (2011, s. 525) ifade ettiği gibi sosyal yaşamdaki statü, kaynak ve gücün haksız pay edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Toplumsal cinsiyet meselelerinde cinsiyetçilik, etnisite meselelerinde ırkçılık gibi ayrımcı ve tahakkümcü ideolojilerden bahsedildiği gibi engellik mevzunda da sağlamlılık kavramı benzer bir yapıyı tanımlamaktadır. Sağlamlılık diğer yaygın ideolojiler gibi sosyal yaşamın dokusuna işlemesiyle görünmezleşebilse de engelliliğin ileri yaşlara gelebilmiş her bireye ve ailelere dokunan bir deneyim olmasıyla toplumlarda herkesin sonuçlarıyla karşılaştığı bir yapıdır.

Bunun yanında küresel olarak toplumlarda olumsuz kültürel anlatılarla tanımlanan engellilik (Burcu, 2011, s. 51-52) gündelik hayat içerisinde devamlı olarak inşa edilmekte ve diğer kimliklerle kesişimler yaşamaktadır. Bilhassa beden sosyolojisi perspektifinden bakıldığında engellilik ve kadınlığın direkt olarak bedensel dikotomiler üzerinden kurulan anlatılar olmasıyla bu iki toplumsal grup feminizmle ilişkilenebilmektedir. Garland-Thomson (2011, s. 521) engellilikte öjeni bağlamında olmak üzere engellilerin ve kadınların üreme meseleleri üzerindeki baskıların ortak tartışma konuları olmasını buna bir örnek olarak vermektedir. Bununla birlikte Davis'in (2011, s. 504) aktardığı üzere engelli kimliği diğer tüm kimlikleri bağlayıcı bir unsur olarak farklı bir yerde konumlanmaktadır. Toplumsalın her alanında işleyen iktidar ilişkilerinin bedenleri bir baskı aracı olarak kullanması onu politik bir hale getirmekte, bu nedenle bedenleri kartezyen düşünce biçimince sağlamlığın karşısında "sakat" olan bedenleriyle engelliler anormal olarak stigmatize edilmektedir. Sağlamlı normlarca

politikleştirilen engellilik deneyimi pek tabii buna karşı bir direnç de doğurmaktadır. Özellikle uluslararası alanda 1960'lı yıllardan itibaren engelli hakları hareketleri birçok mücadele vermiş ve geçen bu on yıllar içerisinde makro-politik düzeyde birçok kazanım elde etmiştir.

Ancak gündelik hayat literatürünün gösterdiği üzere marjinalize edilmiş gruplar gündelik hayatta mikro-politikalar mücadeleler de yürütmektedirler. Bu noktada Scott (1985) tarafından "zayıfın silahı" olarak tanımlanan bu gündelik direnişlerin sağlamlı toplumlarda yaşayan engelli bireyler tarafından icra edildiği varsayılabilir. Engelli bireylerin deneyimlerine dayanan bu çalışma da gündelik direnişlerin hangi amaçlarla ve nasıl uygulandıklarını incelemekte, bunu yaparken Certeau'nün taktik ve strateji kavramsallaştırmalarını kullanmaktadır. Egemenlerin mekân sahipliğiyle belirlenen stratejilere karşılık fırsat anlarını kollayan taktikler gündelik direnişin biçimleri tanımlamaktadır. Araştırma bu dikotomide sağlamlılığı strateji, onunla gündelik hayat içerisinde girilen mücadeleleri taktik olarak ele almaktadır.

Fenomenolojik bir yöntem izleyen bu araştırma kapsamında sağlamlı stratejilere karşı engelli bireylerin ne tür taktikler izlediklerini ortaya koyma maksadıyla 13 yetişkin bedensel engelli bireyle yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler sonucunda 11 adet taktik teması tespit edilmiş ve bunlar bulgular kısmında tartışılmıştır.

Elde edilen bulgular literatüre sağlaması beklenen özgün katkıların yanı sıra gelecekte gerçekleştirilecek makro-politik dönüşümlere dair bir projeksiyon oluşturmasıyla da önemsenmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Türkçe sosyal bilimler alanyazınında gündelik hayat sosyolojisi hakkında birçok çalışma bulunsun da gündelik direniş özelindeki çalışmalar sınırlı gözükmektedir. Engellilik sosyolojisinin de görece olarak ülkemizde yeni gelişen bir alan olması hasebiyle gündelik direnişleri engellilik kesişiminde ele alan araştırmalar yok denecek düzeydedir.

Bu kesişim dahilinde yapılan literatür taramasında yalnızca

Demir'in (2020) Bourdieu'nun kuramsal çerçevesini esas aldığı "Engelli Bireylerin Gündelik Hayat Stratejisi Olarak *Wheelchair Dancing Deneyimleri*" başlıklı makalesi tespit edilebilmiştir. Nitel yöntem olarak hem içerik analizi hem de derinlemesine görüşme kullanılan bu araştırmanın sonucunda dansın engelli bireylerin için dönüştürücü bir strateji olduğu tartışılmaktadır. Ancak bu araştırmanın 4 katılımcıyla gerçekleştirilmesi, bu katılımcıların tamamının aynı dans projesi dahilinde olması ve odağının gündelik hayatın sıradan rutinleri üzerine kurulmamasıyla oldukça sınırlı olduğu söylemek mümkündür.

Uluslararası literatürde ise İngilizce dilinde bu konuyu çeşitli kuramsal çerçeveler, yöntemler ve odaklar ile ele alan lisansüstü tez çalışmaları (Horowitz, 2020), araştırma makaleleri (Quinlan & Bates, 2012; Loja, Costa, Hughes, & Menezes, 2012; Hodge, 2016; Frederick, 2017; Kwon, 2024), kitap ve kitap bölümleri (Watson, 2003; Egard, Hansson, & Wästerfors, 2021; Butler-Rees, 2023) bulunmaktadır.

Bu araştırma ise gündelik hayatın zaman ve mekânlarında yürütülen sağlamsı stratejilere karşı engelli bireylerin icra ettikleri taktikleri ortaya koymasıyla Türkçe alanyazında özgün bir yere sahiptir.

Gündelik Hayat ve Direnişleri

Klasik sosyolojide gündelik hayat bireylerin sömürsü ve tahakkümü üzerinden ele alınırken 19. Yy.'dan itibaren özneleri pasif olarak konumlandıran bu yaklaşımlara karşılık bireylerin aktif eyleyenliğini göz önüne alan başta fenomenoloji olmak üzere farklı perspektifler öne çıkmaya başlamıştır. Bennett'in (2013, s. 12-14) ifade ettiği üzere bu yüzyılın sonları ve 20. Yy.'ın başları itibarıyla gündelik hayat birey ile karşılıklı anlamsal etkileşimi içerisinde çekişmeli ve devimsel bir alan olarak kavramsallaştırılmaya başlanmıştır. Bilim, sanat ve siyaset gibi önemsenen meşguliyetlerin yanında onların bir artığı gibi davranılarak görmezden gelinen gündelik hayat esasen gizemli ve verimli doğasıyla bu önemsenen etkinliklerin dayanağı olmasıyla açığa çıkarılabilecek potansiyeller içermektedir (Gardiner, 2016, s. 14-27).

Bu nedenle sosyoloji ölçeğini daha makro yapıların analizi üzerine kurarken onun bir alt dalı olan gündelik hayat

sosyolojisi mikro düzeyde gündelik hayatın sıradan pratik ve rutinlerini ele almaktadır. Gündelik hayat sosyolojisinde uyumaktan telefon görüşmeleri yapmaya, iş hayatındaki deneyimlerden yayaların sokaktaki davranışlarına kadar birçok şey nitel araştırmanın konusu olabilmektedir (Marshall, 1999, s. 288). İnsanları tamamlayan ilişkilerin şekillendiği paydaş bir zemin olmasıyla gündelik hayat Lefebvre (1991, s. 97) için "insanın hammaddesidir". Her ne kadar muğlaklığı nedeniyle genel geçer ve üzerinde anlaşılmış bir tanımı olmasa da yeniden üretimin mekânı olması (Featherstone, 1995, s. 55), aşinalık (Heller, 1995, s. 5), rutinler, deneyimler ve pratikler (Esgin, 2018, s. 31) onu açıklayabilecek karakteristik özellikler olarak görülebilmektedir. Ancak zaten gündelik hayat çalışmalarının amacı ona bir tanım getirmekten ziyade onun içine gömülü olan toplumsal dönüşümleri ortaya çıkarabilecek eleştirel yaklaşımlar geliştirebilmektir (Kaplan & Ross, 1987, s. 1-4). Bu nedenle gündelik hayat araştırmacıları da birer eyleyici olarak gördükleri bireylerin sosyal durumları değiştirebilme potansiyellerine vurgu yapan siyasi ve ahlaki bir konumda durmaktadırlar (Gardiner, s. 25-26).

Bahsedilen potansiyellerse gündelik direniş kavramını tartışmaya açmaktadır. Balandier'e (1983) göre gündelik hayat niteliği gereği direnişi çağırıştırır. Ona göre "gündelik hayat savaşı" olarak adlandırdığı direniş süreçleri baskıcı yapıları sınırlı şekilde de olsa durdurabilmektir (s. 12). Certeau'nun (2008) gündelik hayat tartışmalarında bu süreç strateji ve taktik dikotomisiyle süregelen bir çekişme olarak anlatılmaktadır. Egemenlerin strateji zemini olarak mekânlara sahip olması onların kazanımlarını biriktirmesine olanak sağlarken baskı altındaki grupların elinde sadece taktiklerini icra edebilecekleri zaman bulunmaktadır. Bu nedenle fırsat anlarını kollayarak egemenlerin alanlarına sızarak gedikler açabilmekte ancak mekândan yoksun oldukları için bu kazanımları biriktirememektedir. Certeau'ye (2008, s. 54-55) göre bu güçlü ile zayıfın arasında durmaksızın devam eden bir mücadeleyi açıklamaktadır.

Sağlamsılığın stratejik mekânlarında engelli bireyler de taktikleriyle süregelen bir mücadele içindedirler. Hatta bilhassa görünür fiziksel engelleri olan bireyler için taktiklerin kaçınılmaz olduğunu söylemek dahi

mümkündür. Zira bedenler kimliklerin somutlaştığı bir yer olmasının yanı sıra ötekinin varlığının farkına varılan ilk noktadır. Bahtin’de (2004, s. 385) birey bedeniyle kendini ötekine sunmakta ve bu alanda yoğun bir etkileşim gerçekleşmektedir. Bu nedenle toplum dışına itilmiş bireyler kimi zaman bedenlerini çeşitli müdahalelerle (dövme, piercing vb.) işaretleyerek bedenlerini bir tepki aracı haline getirebilmektedirler (Hardin, 1999, s. 85). Engelli bedenlerdeyse bu işaretleme bir seçimden ziyade Goffman’cı (2014) tabirle toplumun damgalaması olarak gözükmektedir. Sağlam bedenin oldukça güçlü bir norm olması bedenleri nedeniyle engelli bireyleri hem ahlaksal hem de toplumsal bir sapma olarak konumlandırmaktadır (Stiker, 1999, s. 40). Hatta öyle ki McRuer’e (2011, s. 552-553) göre sağlamcı normlar heteronormatif normlardan bile daha yaygın ve değişime kapalıdır. Gündelik hayatın sağlamcı mekânlarında engelli bedenlerin bu şekilde politikleştirilmesi gündelik direniş biçimlerini ya da Certeau’cü tanımla taktikleri mecburi kılmaktadır. Bu taktikler genellikle aşikâr bir kafa tutuş içermemesiyle sıradan etkileşimler olarak görülebilmekteyse de eleştirel bir lensle mikro-politik yapıları saptanabilmektedir. Örneğin Goffman’ın (2014) “gönüllü ifşa”⁴ kavramı buna bir örnek teşkil etmektedir. Ona göre bilerek sakarlıklarda bulunarak veya erişilebilirlik araçlarını görünürleştirerek sağlam normlardan bir sapma olarak gizlemeleri beklenen bedensel *kusurlarını* göstermeyi seçen engelli bireyler aslında bu yolla egemen sağlamcı anlatının altını oymaktadırlar (s. 145-147).

YÖNTEM

Engelliliğe eleştirel olarak toplumsal bir inşa olarak yaklaşan bu araştırma fenomenolojik yaklaşımı benimsemekte ve bundan dolayı nitel bir yöntem izlemektedir. Gündelik hayatı merkezine alan araştırmalar için nitel yöntem kontrol edilebilir sınırlar belirleme ve var olan değişkenleri hesaba katabilme gibi imkanlar içermektedir (Kümbetoğlu, 2008, s. 23). Engelli bireylerin deneyimlerinden yola çıkan bu araştırmada nitel yöntem sayesinde görüşülen bireylerin süreç ve kavramlara dair

duygu, düşünce, tanım ve izlenimleri hakkında bilgi edinilebilmesi hedeflemektedir (s. 43). Nitel yöntem ırkçılık, cinsiyetçilik gibi sebeplerle toplumsal alanda marjinalleştirilmiş bireylerin problemlerini anlamaya dair sosyal adaleti yorumlayıcı bir çatı görevi görebilmekte (Creswell, 2013, s. 34) bu da engellilik sosyolojisi kapsamındaki bir çalışma için uygun düşmektedir.

Katılımcıların yaşları 20 ile 51 arasında değişmektedir ve çoğunluğu genç yetişkinlerden oluşmaktadır. Cinsiyet dağılımı erkeklerin lehine olmakla birlikte kadın katılımcı sayısı da azımsanmayacak düzeydedir. Katılımcıların çoğu bekar ve üniversite mezunudur. Katılımcılar Türkiye’nin farklı şehirlerinden (özellikle Adana ve Mersin ağırlıklı) gelmekte ve serebral palsy, omurilik felci, görme engeli, SMA gibi hem doğuştan gelen hem de sonradan edinilmiş çeşitli engel türlerine sahiptirler. Bazı katılımcılar birden fazla engel türüyle yaşamaktadır. Bu çeşitlilik, çalışmanın farklı deneyimleri kapsayan derinlemesine bir analiz yapabildiğini olanaklı kılmaktadır.

Araştırma kapsamında Türkiye’de kentlerde yaşayan reşit ve fiziksel engel türlerine sahip bireylerle görüşülmüştür. Araştırmacının önceden tanıdığı ve süreçte ulaştığı bireylerden başlayarak kartopu örnekleme diğer ile katılımcılara ulaşılmıştır. Rastlantısal olmayan bu örneklem ile birbirleri ile direkt veya dolaylı bağlantıda olan bireylerle (Neuman, 2014, s. 324) görüşülmüştür. Kartopu örnekleme araştırmacının cevap aradığı sorulara karşın deneyimleri olan yetkin katılımcılar bulabilmesine olanak sağlamıştır (Patton, 2015, s. 451). Verilerin elde edildiği bu süreçte tekrar eden cevaplar ile birlikte örneklemin doygunluğa ulaşıldığı düşünüldüğü andan itibaren örneklem sınırlandırılmıştır. Bu sayede olguya dair makul asgari örnekleme ulaşılabilmektedir (Patton, 2015, s. 475).

Yarı yapılandırılmış görüşmelerle verilerin elde edildiği araştırmada katılımcılara araştırma hakkında gerekli bilgiler verilmiş ve devamında aydınlatılmış onam formu açıklanarak imzalatılmıştır. Araştırmacı tarafından hazırlanan görüşme formundan yola çıkarak yarı yapılandırılmış görüşmeler sayesinde engelli

4 Goffman (2014, s. 191) Damga adlı ilgili eserinde taktik altında değerlendirilebilecek engelli bireylerin farklı pratiklerine yer vermektedir. Bunlar beden dili ile kendini iletişime kapatarak rahatsız edici soru ve yorumlardan kaçınmaktan ayrımcılık yaşanan mekânlara kararlı bir şekilde tekrar tekrar ama nazik bir şekilde tekrar gitmek gibi eylemler olarak uzatılabilmektedir.

bireylerin deneyimleri birer veri olarak toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme araştırmacıya soru ve konuların sırasını değiştirme ile ekstra sorular sorabilme gibi olanaklar sağlayabilmesi nedeniyle tercih edilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2021, s. 130). Bu esnekliklerin yanı sıra sözsüz davranışların da gözlemlenebilmesi ile yanıt oranının bu veri toplama yönteminde yüksek olması da tercihte etkili olmuştur (Bailey, 1994, s. 271-272). Toplamda 13 katılımcı ile görüşülmüştür. Literatüre göre de fenomenolojik araştırmalarda en çok kullanılan veri toplamı yöntemi olan görüşmelerin 5 ile 25 arası katılımcı ile gerçekleştirilmesi araştırma hedefi kapsamında yeterli gözükmektedir (Güler, Halıcıoğlu, & Taşgım, 2015, s. 44).

Görüşmelerde katılımcıların sağlamlıklıkla gündelik yaşamda nerelerde ve nasıl karşılaştıklarını, bu durumlara verdikleri tepkileri ve geliştirdikleri bireysel mücadele biçimlerini anlamak amacıyla ayrımcılık deneyimlerine, sosyal ilişkilerine ve direniş stratejilerine odaklanan açık uçlu sorular yöneltilmiştir. Ayrıca dijital ortamlar, kamusal alanlar ve kişisel sınırlar gibi çeşitli bağlamlarda karşılaşmalarını irdelemeye yönelik sorular da dahil edilmiştir.

Araştırma, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Araştırma Etik Kurulu'ndan 23.01.2024 tarihli oturumda, 2024/02-39 karar numarasıyla etik onay almıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Alınan etik kurul izni uyarınca 01 Şubat 2024 – 30 Temmuz 2024 tarihleri arasında yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Tematik analiz sonucunda engelli bireylerin gündelik hayatta sağlamlıklığa karşı icra ettikleri 11 farklı taktik türü tespit edilmiştir. Bulguların ortaya koyduğu özgün taktiklerin yanı sıra ilgili literatürlerle benzeşen taktikler de tespit edilmiş ve bunlar belirtilmiştir. Bulgular şu alt başlıklar altında tartışılmıştır;

1. Öfke Gösterme
2. Kaçınma/İzole Olma
3. Tavrı Gösterme
4. Ayna Olma
5. Ortak Deneyimden Yararlanma

6. Sorgulatma ve Bilinç Kazandırma
7. Kestirme Kullanma
8. Sarkazma Başvurma
9. Özneleştirme
10. Engeli İfşa Etme
11. Ayrımcılığı Duyurma

Veriler, Braun ve Clarke'ın (2019, s. 893) ölçütlerine dayalı olarak tematik analizle kodlanmıştır. Kodlama aşamasında verinin her bir unsuruna eşit derecede önem verilmiş; yüzeysel ya da anekdotçu bir yaklaşımdan kaçınılmıştır. Kodlar kapsamlı ve çok yönlü biçimde oluşturulmuş, her bir temaya ait veriler gruplanarak temaların iç tutarlılığı ve birbirinden ayırt edilebilirliği sağlanmıştır. Kodlama süreci boyunca temalar, orijinal veri setiyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Öfke Gösterme

Araştırmada katılımcılardan yedisi öfke gösterimi teması olarak değerlendirilen taktik türünü icra etmiştir. Katılımcıların deneyimlerine göre aşağılama veya ayrımcılığa uğrama, bağımsız yaşamın engellenmesi ve engelliliğin batıl inançlarla eşleştirilmesi gibi sağlamlı pratikler bu taktik türünün kullanılmasını gerektirmiştir.

K1 ve K9'un deneyiminde bağımsız yaşamın engellenmesi ulaşım hakkı ile doğrudan ilişkilidir. K1'in deneyiminde bu ayrımcılık işe gitmek için kullandığı taksi durağında gerçekleşmiştir;

(...) bir gün aradım taksi durağını dediler ki taksi yok tamam mı, sonra ben şaşırdım. Birden sonra biri de açtı telefonu 'Taksi sana yok', tamam mı, 'Sana taksi yok' dedi bana. İşte Adanalıyız o şey yani ne kadar sakın de nazik de olsak Adanalı öfkesi vardır ya böyle şimdi ben de dedim saat 7-6 falan abi indim çıktım durağa gittim durakta taksiler duruyor girdim ama Allah kitap öyle girdim yani sinirden. İşte dediler bizim taksinin müdürü işte Rizeli miymiş neymiş, Rize sine de bilmem ne diyorum, ama normal de değil gebertirler orada (...) Ben var ya o sinirle gittim (...) Bankaya gittim bir metin yazdım (...) işte öfkeli yazdım gönderdim, o metin patladı (...) 15 dakika sonra otobüsler federasyonu başkanı mı ne aradı (...). (K1)

K1'in bu deneyimi daha sonra medyada da yankı bulmuş, K1'in aktardığı üzere taksi durağı tepkilerden sonra camlarına yazı yazarak yolcu ayırt etmediklerini belirtmek zorunda kalmışlardır. Deneyimin bu şekilde medyaya yansması bu araştırmada ayrımcılığı duyurma olarak başlıklandırılan taktik türü ile de benzeşmektedir. Bu spesifik örnek gündelik hayatta taktiklerin geçişken olabileceğini de göstermektedir.

K9'un deneyimindeyse ulaşım hakkı için öfke gösterimi taktiğinin kullanımı K1'deki gibi bir son ile bitmemiş ve gündelik hayatının bir rutini haline gelmiştir;

Ulaşım hakkının engellenmesiyle mücadele ederken bu taktiği kullanan katılımcılardan biri de K9'dur. Üniversite öğrencisi olan K9, tekerlekli sandalyesiyle otobüse binerken şoförlerin panel açma görevini yapmadığını ve bu nedenle sık sık tartışmalar yaşadığını belirtmektedir. Şoförlerin görevlerini bilmemesi veya kabul etmemesi nedeniyle herkesin içinde azarlanıp haklarının çiğnendiğini ifade eden K9, diğer yolcuların da şoförleri desteklemesinden şikâyetçidir. Gaziantep'te bu sorunun çok yaygın olduğunu ve sürekli ilgili yerlere şikâyet etmesine rağmen bir çözüm bulunmadığını da vurgulamaktadır.

Bağımsız yaşamın önüne konulan bu tür engellerden dolayı öfke gösterimi taktiği kullanan katılımcılardan biri de K4'tür. 30'lu yaşlarında olan ve bir hastanede memur olarak çalışan K4 de gittiği Engelsiz Yaşam Merkezi'nde dahi bağımsız yaşamının engellenmeye çalışıldığını, buna karşılık öfke gösterimine devam ettiğini aktarmaktadır.

K2'nin deneyimindeyse engeli nedeniyle yaşadığı akran zorbalığı onu bu taktik türünü icra etmeye yöneltmiştir. İlk hatırladığı ayrımcılığı 6 yaşında deneyimleyen K2 ancak liseye geldikten sonra bu taktiği icra ederek karşılık vermeye başlayabildiğini söylemektedir; "Ben biraz büyüyünce dişli olmaya başladım. (...) ortaokulda sen engellisin diyene ağladım, lisede diyene 'Sana ne' diyordum ya 'Sana ne', yani diklenebiliyordum. O özgüveni almıştım." (K2).

K7'nin deneyiminde öfke gösterimi taktiği sağlamcı önyargılara ve hiyerarşilere dayalı aşağılayıcı tavırlara karşı icra edilmektedir. K7 bilhassa otomobil kullanırken bazı kişiler tarafından dilenci sanıldığını söylemekte ve bu

deneyimlerden birini şöyle aktarmaktadır;

(...) Onu bir keresinde ilk yaşadığımda o paraları pencereden atmıştım. 'Bu ne dedim?', 'Al al bu senin' dedi. Ya ben ne yapayım parayı dilenci miyim? Ondan sonra işte bıraktı gitti, istemem ben dedim atıyorum parayı (...) (K7)

Sağlamcı kültürel kodlardan biri de engelli bireyleri yetersiz görmekle ilişkilidir. Örneğin K10 kendisi de dahil birçok görme engellinin teklifsiz yardımlarla karşılaşarak bağımsız yaşamlarının sekteye uğratıldığını aktarmakta ve bu deneyimlerinden birinde öfke gösterimi taktiği kullandığını söylemektedir;

(...) gerçekten hepimizin en rahatsız olduğu (...) 'Hadi gelin bize işte deneyim anlatın' denildiği zaman bile en bilgisizinden en bilgisizine kadar herkesin çıkıp söylediği şey şu ki, 'Arkadaşlar yolda gördüğümüzde lönk diye kolumuza girmeyin'. Yani ben bu yüzden metroda bir adama dirsek atmıştım. (K10)

Bunun yanında görme engelli bireylerin sezgi gibi doğaüstü sayılabilecek yetenekleri olduğuna dair inanışlar da toplumlarda yaygındır (Gowman, 1957, s. 198). Sağlamcılığın bu farklı görünümü bir diğer görme engelli katılımcı K11'in de deneyimlediği ve karşılığında öfke gösterme taktiğine başvurduğu bir ayrımcılık biçimidir. K11, bir gün bilmediği bir metro istasyonunda kendisine yardım eden birinin, kendisini "aslında gördüğüne" ikna etmeye çalıştığını aktarmaktadır. Kendisinin görme engelli olduğunu defalarca belirtmesine rağmen kişinin ısrarcı olduğunu ve sonunda trip atarak uzaklaştığını ifade eden K11, bu durumu şaşkınlıkla karşılayıp arkasından "Hayır, ben körüm!" diye bağırıldığını söylemektedir.

Esasında bireyden çok sağlamcılığın kendisine yönelen bu öfke plansız ve doğal bir tepki olarak görülmektedir. Katılımcıların yukarıdaki deneyimlerini aktarırken takındıkları jest, mimik ve ses tonu bu duygunun güçlü olduğu kadar engelli bireyler için yorucu ve yıpratıcı olduğuna dair bir izlenim de uyandırmaktadır.

Kaçınma/İzole Olma

Diğer taktiklerle arasında en çok geçişkenlik bu taktik türünde görülmektedir. Birçok katılımcı için geçmiş bir dönemde icra edilen kaçınma ve izole olma taktiği

engelli varoluşun kabulüyle sağlamlılığa bir tepki olarak araştırmada tartışılan aktif eylemsellikteki diğer taktik türlerine evrilebilmektedir.

Katılımcıların en çok icra ettiği taktik türünün kaçınma/izole olma temasında olduğu görülmektedir. Toplamda 8 katılımcı sağlamlılığın çeşitli görünümüne karşı bu taktiği icra ettikleri deneyimleri aktarmıştır. Başlıklandırmanın önerdiği üzere her ne kadar bu taktik bir eylemsizliği veya amaçsızlığı çağrıştırabilse de gündelik hayat sosyolojisi literatüründe bu retreatism (toplumdan geri çekilme) yoluyla bir muhalefet aracı (Balandier, 1983, s. 12) olarak değerlendirilebilmekte, ötekileştirilmiş bireylerin bu kaçınma davranışından yüzleşmeye de geçiş yapabileceği (Goffman, 2014, s. 48-49) vurgulanmaktadır. Araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturan Certeau'nün (s. 115-116) kavramsallaştırmasında mekânların egemenin sahipliğinde olması ve zayıfın kolladığı anlarda bu mekânlara sızması ile biriktiremediği gündelik “zaferler” de buradan okunabilmektedir.

Katılımcılardan kimileri için bu kaçınma ve izole olma geçmişte uyguladıkları ancak şu an devam etmedikleri bir taktik türü olarak gözükmektedir. BESYO öğrencisi bir sporcu olan K3 eskiden ayrımcılığa maruz kalmamak için başta oyun sahaları olmak üzere kalabalık ortamlara girmekten kaçındığını ancak üniversiteden itibaren öğrenci temsilciliği gibi aktif roller edinerek artık bu taktiği icra etmediğini söylemektedir. Şu an fizyoterapist olarak çalışan K8 de benzer bir şekilde ilköğretim yıllarında akran zorbalığına uğramamak için ebeveynlerine yalan söyleyerek okula gitmekten kaçındığını, benzer sebeplerle yetişkinlik hayatında da bir süre sosyal hayattan kendini izole ettiğini aktarmakta, ancak o da K3 gibi artık bunu devam ettirmediğini söylemektedir.

Fakat bu taktiği güncel olarak devam ettiren katılımcılar da vardır. K4 başta çalıştığı devlet kurumunda olmak üzere insanların beden dilini okuyarak geleceğini bildiği rahatsız edici sağlamlı sorulardan kaçındığını söylemektedir. K4'ün en çok şikayetçi olduğu sorular engeli nedeniyle bağımsız yaşamının ve sosyal hayatının sorgulanması olarak gözükmektedir;

(...) gözlerinden mimiklerinden anlıyorsun. Onu bırakıyorum öyle bir şey olduğu zaman. (...) 'Baban mı

gelecek annen mi?' diye soruyorlar. Dün çok az gördüğüm hemşire hanım bana 'Baban mı gelecek dedi?'. Ben de laf olsun diye 'Arkadaşım gelecek' dedim. 'Arkadaşın mı? Senin arkadaşın mı var?' diye afalladı. (...) çok garip bir şey. Biliyorsun çok aktif bir kadını, Türk Üniversiteli Kadınlar Derneğinin üyesiyim, kitaplarım var vs. yaşımı almış birisiyim (...) (K4)

Sosyal çevresinin çok geniş olduğunu söyleyen, çocukluğundan beri yaşadığı şehirdeki yerel futbol takımına destek içi tribünlere giden ve burada bir çevre edinen K5 de hayatında önemli yer tuttuğunu söyleyen mekânlardan artık uzak durduğunu aktarmaktadır. Çocukluğundan beri Adana Demirspor tribününde uzun yıllardır sevdiği insanlarla birlikte olmasına rağmen engelinden dolayı dışlandığını hissettiğini belirtmektedir. Toplantılara çağrılmamak, pankart çalışmalarına dahil edilmemek ve stadyumda yardım etmek istediğinde engellenmek gibi durumların kendisini derinden üzdüğünü ifade eden K5, bu farklı muamelenin kendisini dışlanmış hissettirdiğini ve ona çok dokunduğunu söylemekte, bu nedenle artık tribünlere gitmediğini eklemektedir.

K6 ve K11 kodlu katılımcılarsa bu taktiği engelliliğin olumsuz kültürel tanımlarının pekiştirildiği ve engelliliğin politikacılar tarafından araçsallaştırıldığı mekânlardan kaçınarak gerçekleştirmektedirler.

K6, resmi toplantılardan kaçındığını, çünkü bu tür ortamlarda engelli bireylerin reklam amacıyla kullanıldığını hissettiğini ifade etmektedir. Kimi yetkililerin sorunlarını dinlemek yerine başını okşaması gibi davranışlarından bir yetişkin olarak rahatsız olduğunu belirten K6, toplantılarda sorunların dile getirilmesinin önceden engellendiğini ve bu durumun kendisini anlamsız bir gösterinin parçası gibi hissettirdiğini söylemektedir. Literatürde K6'nın bu deneyiminde olduğu gibi engelli bireylere çocuk muamelesi edilerek özerkliklerinin ihlal edilmesi ataerkil bir sağlamlılık biçimi olarak anılmakta ve sağlamlılığın en yaygın biçimi olarak gösterilmektedir (Nario-Redmond, Kemerling, & Silverman, 2019, s. 1). K6 aynı zamanda çevrimiçi mecralarda canlı yayınlar yaparak gazetecilik faaliyetlerinde bulunduğunu ancak engelliliği üzerine gelen saldırgan ve hakarete varan yorumlar nedeniyle artık bu çevrimiçi mekânlardan da kendini geri çektiğini söylemektedir.

Görme engelli olan üniversite öğrencisi K11 de aktardığı üzere engellilik hakkında sağlamcı önyargıları meşrulaştıran mekânlardan kaçınmaktadır;

Hak savunuculuğu yapmayan belediyeleri ve kamuyu aslında engelliliği yardım malzemesi olarak kullanan ve bu alanda çalışmaya çalışan sivil toplum örgütleri çok fazla kaçındığım yerler. Muhtaçlık hissini aşılamaya çalışan diyeyim daha doğrusu, aslında böyle olan her ortamdan kaçınıyorum. (K11)

K11 çevrimiçi ortamlarda olumsuz bir durum yaşamamasına rağmen özellikle ergenlik döneminde arkadaşlık ilişkilerine zarar verebileceği düşüncesiyle sosyal medyaya fotoğraf yükleyerek engelliliğini görünür kılmaktan çekindiğini de aktarmakta ancak artık çevrimiçi mekânlardaki bu kaçınma davranışını icra etmediğini söylemektedir.

K9 ve K12'nin deneyimlerindeyse bu kaçınma/izole olma taktiği sağlamcı ideoloji tarafından düzenlenmiş erişilemez mekânlara karşı gerçekleşmektedir. Üniversite öğrencisi olan K9'un deneyiminde bu bağımsız yaşam ve sosyal ilişkileriyle doğrudan ilişkili gözükmektedir. K9, Gaziantep'te mekânların erişilebilir olmamasının günlük yaşamını zorlaştırdığını ifade etmektedir. Gideceği yerlerin girişlerinin uygun olup olmadığını sürekli sorgulamak zorunda olduğunu, bunun bağımsız hareket etmesini engellediğini belirtmekte, arkadaşlarıyla dışarı çıkarken onların planlarını bozuyormuş gibi hissetmemek için, buralara gitmekten bahaneler uydurarak kaçındığını dile getirmektedir.

K12'nin erişilemez çevrelerden kaçınmasındaysa doğrudan politik bir tavır göze çarpmaktadır;

(...) arkadaşlarımın evi, çoğunun evi uygundur hepsi genelde teker sandalye kullandığı için, onların evine gitmek. Yani biraz seçip hep doğru yere gitmek gibi bir şeyim var. (...) Küçük aksaklıkları da hadi neyse tolere ederim ama büyük asla. Gidip kapısından döndüğüm yer olmamıştır yani. (...) Seçerim öncesinde seçmişimdir zaten. (...) erişemeyeceğim bir yer, benim planlarıma bile giremez yani hiçbir şey şart altında (...). (K12)

K12'in kaçınma taktiğini uyguladığı bir diğer sağlamlılık örneği de dindar insanların çoğunlukla bulunduğu

mekânlar etrafında gerçekleşmektedir. Shakespeare (s. 201) dini inançları güçlü insanların engelli bireylere karşı toplumlarında takdir görecekları rollere bürünebildiklerini ve/veya ilahi bir ödül beklentisiyle böyle bir yönelim içinde bulunabildiklerini söylemektedir. Sağlam ve sakat beden arasında hiyerarşi kuran, engelliliği araçsallaştırarak talihsizliklerle eşleştiren bu tutum sağlamlılığın görünümünden biridir. K12'in bu taktiği icra ettiği deneyimi buna bir örnek teşkil etmektedir;

(...) eskiden oturduğumuz ev cami ile karşılıklıydı. Ben ne zaman dışarı çıksam neredeyse ezan saatiyle aynı, hani onların içeri girsin, ben dışarı çıkayım falan filan (...) Çünkü niye işte herkes gelir başına (...) acıklı hikâyeyi ararlar yani. (...) Sevap peşinde koşan yaşlı adamlar böyle. (K12)

Tavır Gösterme

Bir önceki taktik ile benzeşen yönleri olsa da tavır gösterme teması altında değerlendirilen bu taktik türünde engelli bireyler görünür bir eylemsellik sergilemektedirler. Bu taktik Goffman'ın (2014, s. 191) rahatsız edici bakışlarla acıyan yorum ve sorulardan kaçınmak teması önleyen veya kesen engellilerle ilgili anlatısıyla oldukça benzeşmektedir. Örneğin K9 kodlu katılımcı rahatsız edici bakışlar karşısında “Birine mi benzettiniz?” gibi sorular sorarak takındığı tavırla karşı tarafı utandırarak teması bitirmeye çalışmaktadır. Rahatsız edici bakışlara kendi ifadesiyle “iri yarı” bir adam olması nedeniyle diğer engelli bireylere göre daha az maruz kaldığını söyleyen K12 ise bu bakışlar ona uğradığında pozitif tavrıyla geçiştirdiğini söylemektedir; “Ben pozitif bir adamımdır yani şey yapmam, hem öyle şeyleri çok umursamam gülerim falan yani, bir de kimse haddini de aşmaz yani bana karşı” (K12).

K5'in aktardığı deneyimiye bu iki katılımcıdan farklı olarak daha uzun bir süreci kapsamaktadır. Üniversitede daha önce samimi bir hocası tarafından arkadaşları içerisinde ayrımcılığa uğrayan K5 hocasıyla olan iletişimini 1 ay boyunca minimuma indirdiğini ve ona karşı soğuk bir tavır takınarak tepkisini belli ettiğini aktarmaktadır. K5'in bu deneyimi hocasının sonunda bu tavır sorgulaması, K5'in bu ayrımcılığın kendi üzerindeki etkisini açıklayarak zarar gören hoca-öğrenci ilişkilerinin iyileştirilmesiyle sonuçlanmıştır;

(...) ama sonrasında ben hocaya ben tavır aldım. (...) 3-4 hafta belki de daha fazla, hoca bu tavrı tabi fark etmez mi? (...) Hoca da ne olduğunu, neye uğradığını şaşırıyor. (...) Neyse tatlıya bağlandı da tam değil, aramız limoni, kötü de değil çok böyle eski bir samimiyet içerisinde de değil. (K5)

Özgüvenli duruş ve değersizleştirmeye mücadele sebepleriyle takınılan bu tavırda bir kırılmanlık da sezilmektedir. Bunu da beden politikliği üzerinden okumak mümkündür. Bedenlerimizin sosyal kırılmanlığı nedeniyle politikleştirildiğini söyleyen Butler (2004, s. 20) kırılmanlık ve arzu nesnesi olması nedeniyle beden kamusallaşmasının onu fiziksel şiddet gibi risklere açık kıldığını söylemektedir. Ancak kırılmanlığı bir politik direniş parçası olarak ele alan Butler (2016, s. 35) onun sadece kalınan bir şey değil, fail olmanın bir yolu olduğunu da söylemektedir.

Ayna Olma

Bu taktik türü katılımcılar tarafından yine rahatsız edici soru ve bakışlara karşı icra edilmektedir. Yaygın, egemen ve ayrımcı bir ideoloji olan sağlamlıcılığın mekânlarında uygulanan stratejilere engelli bireyler tarafından bu tür taktiklerle karşı konulmadığında engelli bireyler sosyal alanlardan izole edilebilmektedirler. Ayna olma taktiğini gündelik hayatında rahatsız edici bakışlara karşı icra eden K2 buna spesifik bir deneyim örneği de vermektedir;

Biri bana dik dik baktığında ben de onun gözünün içine içine bakıyorum. Mesela geçen genç bir kız karşıdan gelirken bana bakıyor devamlı, ben de bakmaya başladım ta ki o kafasını çevirene kadar. Bazen geçip gittikten sonra bile kafasını döndürüp bakanlar oluyor. (K2)

Kamusal alanlarda kendi deyimiyle baştan aşağı süzerek hakaret edercesine “Allah yardımcın olsun” ve “Ne kötüler de var” gibi sağlamlcı yorum yapan insanların bu davranışını tekrarlayarak karşı koyduğunu söyleyen K9’un deneyimi de benzer bir örnektir; “(...) bakışını fark ediyorum, ben kendi göz temasını kuruyorum, ‘Ne yaptığının farkındayım’ dercesine gerekirse ters bakıyorum ama bunu yapmaktan kendini alı koymuyor, devam ediyor bakmaya daha rahatsız edici şekilde.” (K9).

Geçmişte benzer sağlamlcı yorumlara karşı bu tür aktif bir taktik icra etmediği zamanlarda kendini sosyal

hayattan soyutladığını söyleyen K7’nin deneyimiye gündelik direnişin ötekileştirilen insanlar için önemini hatırlatmaktadır. K7, insanların kendisine bakışlarından ve söyledikleri sözlerden dolayı bir dönem dışarı çıkmak istemediğini ifade etmektedir. Ancak zamanla bu duruma aldırılmayı öğrendiğini ve kendi hayatını yaşamaya karar verdiğini belirtmektedir. “Vah vah, ay yazık” gibi tepkilerle karşılaştığını, ancak bunları duymamış gibi yaptığını dile getirmektedir. Türkiye’de engelli olmanın sadece fiziksel değil, her alanda çok zor olduğunu vurgulamaktadır.

Ortak Deneyimden Yararlanma

Bu taktik türü sadece tek bir katılımcı tarafından icra edilmektedir. Certeau’ye göre mekândan yoksun olmasıyla taktiklerden elde edilen kazanımlar biriktirilemeye de kesişimsel veya aynı kimliklerin deneyimlerinden öğrenilenler birer taktik olarak kullanılabilir. Katılımcılardan okumak istediği bölüm gereği sağlık raporu alması gereken K3 de aile hekiminin sağlamlcı tutumu nedeniyle eğitim hakkının engellenmesine karşılık diğer engelli insanların deneyimlerini örnek göstererek mücadele etmiştir;

(...) Aile hekimliğine gittim şey dedi sen koşamazsın, ‘Senin engelin var veremem bu yazıyı’. Ben dedim ‘Görme engelliler var’ dedim, ‘Bedensel engelliler var’ dedim, ‘Tekerlekli sandalyedekiler var’ dedim, ‘Ben rahat koşuyorum’ dedim. Bana ‘Çık hemen odamdan’ falan dedi. Ben ‘Çıkıyorum istediğini söyle’ dedim, direkt kulübü aradım, kulübüm de Ankara’yı Bakanlığı aradı, bizim sporcumuz var, siz de biliyorsunuz engelli öğrenciler BESYO okuyor rahat falan, kolu olmayanlar da rahat okuyor dedi kulüp başkanı. (...) Bayağı uğraştım, üniversite okumak için. (K3)

Sorgulatma ve Bilinç Kazandırma

Bazı katılımcılar sağlamlcı pratikler karşısında bir taktik olarak kişiyi sorgulatmaya itme ve/veya engellilik hakkında bilinç kazandırmaya çalışmakta, bu sayede yaygın sağlamlcı ideolojiyi törpülemeye çalışmaktadır.

Üniversitede kendisine ödev konusunda yardım etmek istemeyen sınıf arkadaşına “Neden böyle yapıyorsun?” gibi sorular soran, sınıfta kendisinden uzak duran kişilerden kendisinden çekinmemeleri gerektiğini “herkesin ilerde bir engelli adayı” olduğunu söyleyerek iletişim kuran K3 bu taktiği icra etmektedir.

Bazı katılımcılarda bu taktik sadece bu şekilde doğrudan ayrımcılık biçimlerinde değil, engellilik deneyimine karşı merak duyan insanlara yönelik de uygulanmaktadır. K11 gündelik hayattaki karşılaşmalarında özellikle çocukların beyaz bastonunu merak ettiğini ancak ebeveynlerinin “Ayıp” diyerek susturarak uzaklaştırdığını söylemekte, böyle bir deneyiminde ebeveyni durdurarak çocuğun tüm sorularını yanıtladığını aktarmaktadır. “Deniz yıldızı” mantığında olduğunu ve mümkün olduğu kadar insanları bilinçlendirerek sağlamcı önyargıları kırmak istediğini söyleyen K11 başka bir deneyimindeyse okul arkadaşlarını Karanlıkta Diyalog isimli bir etkinliğe götürdüğünü, bu sayede arkadaşlarının görme engelli olmaya dair bakışlarının çok değiştiğini de anlatmaktadır. K11’e göre engelliliğe ve erişime dair bilinçlenen kişiler çevreye dair eleştirel bir bakış kazanabilmekte, onlar da diğer insanları bilinçlendirebilmektedir.

Görme engelli insanların çokça şikâyet ettiği özellikle yabancıardan gelen teklifsiz yardımlar da bu taktikle savuşturulabilmektedir. Yine K11’in aktardığı bu deneyim sağlamcı zihniyeti sorgulatmaya yöneltilmektedir;

Mesela yolda yürürken koluna girmeyi geçtim, birisi bastonumun ucundan tuttu beni çekiyordu resmen. Korkunç ya beni götürmeye çalıştığını zannediyor ve dokunmak istemiyor muhtemelen ama benim bastonumun yerden temasını kestiği zaman benim dünyayla bağlantımı kesiyor gibi bir şey oluyor. Ya da bana şey diyor mesela, ‘Tamam tamam sen şimdi bastonunu kaldır senin yanında ben varım ben seni götüreceğim’. Ben de şey diyorum ‘Ben sana gözünü kapat seni ben götüreceğim diyor muyum?’ (K11)

Konuşma bozukluğu nedeniyle insanların kendisini garipsediğini, rahatsız edici bakışlar attığını söyleyen K8 de buna karşılık kendi engeliyle ilgili açıklamalar yaptığını, ancak bu taktiğe K11 kadar politik yaklaşmadığı bir dönüşüm hedeflediğinden de bahsetmemektedir; “(...) Hani bir şey mi var gibisinden soruyorum veya hani kendimi açıklıyorum ama açıklamam ne olur? Çok da umurumda değil açıkçası.” (K8).

Bu taktik kimi katılımcılar tarafından daha açık ve doğrudan ayrımcılık biçimlerine karşı da

uygulanabilmektedir. Literatürün gösterdiği üzere engelli bireyler işyerlerinde performanslarına ve yeteneklerine dayalı önyargılar nedeniyle ayrımcılığa uğrayabilmekte, bu nedenle eşit işe düşük ücret gibi adaletsizliklerle karşılaşabilmektedirler (Ren, Paetzold, & Colella, 2008, s. 192; Baldwin & Johnson, 2006, s. 149-150). Bilinen kurumsal bir firmada mühendis olarak çalışan K13 işyerinde kendisi ve diğer engelli iş arkadaşlarının maaş eşitsizliği nedeniyle ayrımcılığa uğradıklarını, işe engelli kadrosu ile girdikleri için yasal bir aksiyon alamamaları da kendisinin işyerinde önyargıları kırarak mücadele etmeye çalıştığını anlatmaktadır. K13 bu nedenle kendisiyle aynı pozisyonda çalışan engelli olmayan iş arkadaşlarından daha fazla emek sarfederek kendini göstermeye çalıştığını, bunun yanında görece daha rahat olan bir pozisyondan daha çok yorulacağı başka bir pozisyona kendi isteğiyle geçtiğini, hatta başka şirketlerde daha yüksek maaşlı fırsatlar yakaladığı halde kendinden sonrakileri de düşünerek şu anki işyerinde kalmayı seçtiğini söylemektedir. K13 umutlu olduğu bu hak arama sürecinde işyerindeki yetkili mercilere bu yapıların bir ayrımcılık olduğunu hatırlatarak sorgulatma ve bilinçlendirmeye yönlendirmektedir.

Kestirme Kullanma

Sağlamcı tasarıma sahip ortamlarda bedensel yeti farklarına göre ayrılmadan yüklenen sorumluluklar nedeniyle engellenen bazı katılımcılar buna karşı bir taktik olarak kestirmelere başvurumaktadırlar. Bu taktiği icra eden 3 katılımcı da bu taktiği formal eğitim süreçlerinde kullanmaktadırlar.

K3 lisans eğitiminde hocalarının yeti yitimini göz ardı ettiğini, diğer öğrencilerin 2 saatte bitirebildiği ödevleri kendisinin 5-6 saatte bitirebildiğini ve kaynaklara ulaşmakta zorluk yaşadığını aktarmaktadır. K3 bu nedenle kendi deneyimiyle “kısa kısa” yazılar yazdığını, anlatmak istediğini daha kısa cümlelerle aktarmayı öğrendiğini söylemektedir.

K4’ün deneyimindeyse bu taktik ilkokuldan liseye uzanan eğitim sürecinde icra edilmiştir. K4’ün annesi⁵ bunu şu şekilde aktarmaktadır;

5 K4 aynı zamanda konuşma bozukluğuna sahiptir, bu nedenle annesi de bir katılımcı olarak araştırmaya alınmış ve iletişimde kolaylaştırıcılık görevi üstlenmiştir.

(...) İngilizcede o boşluk doldurma var (...) çok zor yazıyor; yazarken de çok zaman kaybediyor; kalkmış bu o boşluk doldurma kelimelerine 1, 2, 3, 4 diye rakam koymuş ondan sonra hangi cümleye hangisi yazılacaksa o rakamları oralara yazmış. (...) matematik sorusu çözüyor en sonunda diyelim ki 16'yı 4'e bölüp 4 yazacak ya o işlemi yapmadan 4 yazıyor. (...) İlkokulda da iki sayfa fiş yazacaklar ya, bu ancak iki satır yazardı ama o iki satırla ezberliyordu. (K4'ün annesi)

K6 ise bu taktiği en son yüksek lisans tezinde kullanmış ve erişilebilir teknolojilerden yararlanmıştı;

K6, fiziksel engelleri nedeniyle kitaplarını PDF formatına dönüştürüp bilgisayarında okuduğunu, kollarını kullanamadığı için bu yöntemi tercih ettiğini belirtmektedir. Ayrıca yüksek lisans tezini yazarken sesli kaydedip onu kardeşine metne döktürterek süreci kolaylaştırdığını, sonrasında sesle düzenleme yaparak metni tamamladığını anlatmaktadır. K6 bu yöntemle normalde birkaç ayda tamamlanacak bir çalışmayı sadece bir ayda bitirebildiğini vurgulamaktadır.

Bu taktik türü tartışılan diğerlerinin aksine doğrudan sağlamcı zihniyete bir karşı çıkışın değil onun düzeni içerisinde bir yaşam sürdürme amacını taşımaktadır. Bu noktada kaçınma ve izole olma olarak adlandırılan taktik türüyle benzerlik göstermektedir. Bu iki taktik türü de sağlamcı toplumda “yaşanabilecek makul bir dünya” (Coulon, 2015, s. 29) kurma çabası içermektedir.

Sarkazma Başvurma

Sağlamcı önyargılara karşı bazı katılımcılar bir taktik olarak sarkastik cevaplardan yararlanmaktadırlar. Görme engelli bir katılımcı olan K10 gündelik hayatında sürekli sarkazma başvurduğunu söylemekte ve bu deneyimlerinden birini şöyle aktarmaktadır;

(...) ben normalde normal merdivenden inmeyi çok seviyorum. Çünkü yürüyen merdivenden daha geniş normal merdiven ve daha hızlı inebiliyorum merdivenden ve şey bir tanesi arkadan çıkıp diyor ki 'Yok yok yürüyen merdiven orada' bilmem ne. Dedim ki, 'Benim merdivenin yürütmesine gerek yok, ayaklarım yürüyor ya.' Ondan sonra şey dedi 'Yok, ben, şey' bilmem ne, dedim 'İsterseniz siz yürüyen merdivene binin ben buradan ineyim yarışalım.' (K10)

Kişisel trajedi teorisi olarak adlandırılan engelliliği acılar ve trajedilerle özdeşleştiren, engelli bireyleri talihsiz insanlar olarak görerek acıma duygusunu ortaya çıkaran sağlamcı paradigma medyadan dile, kültürden politikalara kadar toplumun her alanında oldukça yaygındır (French & Swain, 2004, s. 34). Yine görme engelli bir katılımcı olan K11 de bu tür sağlamcı yaklaşımlara karşı sarkastik yanıtlara başvurmaktadır;

(...) o acıma ses tonu var bir tane hemen yapacağım (taklit ederek), 'Aa canım', bir de mesela Ayşe'ye gören bir Ayşe'ye canım demez de sana canım der öyle bir şey var, 'Yolunu mu kaybettin?' dedi. 'Evet ya hayatımda yolunda gitmeyen çok şey var bulmama yardım eder misiniz?' dedim (gülüyor). (K11)

K11 görme engelli insanların paranormal yetenekleri olduğu inancına karşı da sarkastik yanıtlar vermektedir; “(...) bir teyzeye şey demiştim yine senin kalp gözün muhabbeti yapan bir teyzeye 'Teyze anahtarlarımı kaybettim kalp gözümle aradım, sabahtan beri bulamıyorum' demiştim. (...)” (K11)

K11'in deneyimlerinde bu taktik aynı zamanda öğretici bir işlev de görmektedir; “(...) şey demişti, üniversite öğrencisi bu arada bunu diyen, 'Sen bununla görüyor musun bastonunla?' dedi. Ben de şey dedim 'Ya kanka bazen canım sıkıldığında koyup uzayı bile izleyebiliyorum' (gülüyor).” (K11)

Bahtin (2004, s. 187-189) tarafından indirgenmiş karnaval gülüşü olarak tanımlanan ironi esasen “tacı geri alma ritüelidir”. Ona göre gündelik hayatın diyaloglarına içkin olan bu ritüelistik davranış otorite ve hiyerarşinin dönüşümünü hedefleyen birer taklittirler (2005, s. 299). Araştırmanın katılımcılarının sağlamcı stratejilere karşı ironi kullanmaları sağlamcı cahilliğe hakiki bir tepki olmasının yanı sıra esasında sağlam-sakat beden hiyerarşisini tersine çevirmek isteyen bir müdahale olduğunu söylemek mümkündür.

Özneleştirme

Engelliliğe dair olumsuz kültürel tanımlar engelli bireylerin otonomilerini yok sayarak onları en yakınlarındaki sağlam bedenli kişinin himayesine sokmaktadır. Bu sağlamcı bakış engelliliğin eksiklik ve yetersizlik tanımlarıyla

beraber fiziksel engellerin zihinsel engelleri beraberinde getirdiği yanlış inancından da kaynaklanmaktadır. Goffman (2014) toplumsal yapıların damgaladığı kişileri başka bir kişiye tabi kılarak onları tek bir birey olarak kabul ettiğini, engelliler için bu durumun engellinin anne ve babası arasında gerçekleştiğini söylemektedir. Ona göre bu engelliliğe atfedilen “itibarsızlığın” mecburi bir paylaşımıdır (s. 63). Özerkliğin bu şekilde elinden alınmasıyla güçsüzleştirilmeye ve görünmezleştirmeye karşı engelli bireyler kendi öznelliklerini vurgulamaktadırlar.

Skolyoz nedeniyle bedeninde deformasyonlar olan K6 gündelik hayatta rahatsız edici bakışlarla karşılaştığını, meraklı yabancıların sorularını genellikle ona değil, yanındaki kişilere yönelttiğini söylemektedir. Bu yok sayılma karşısında hemen atılarak rahatsızlığını açıkladığını söyleyen K6, bunun insanların kendisinin zihinsel yeterliliğe sahip olmadığına dair yanlış varsayımlarından kaynaklandığını ifade etmektedir.

Ancient’e (2010, s. 86) göre sakat bedenlerle karşılaşmak insanlara bedenlerinin tehlikede ve dönüşüme açık olduğunu hatırlatmaktan da ileri giderek hissettirmekte, bu huzursuzluk uzuv kaybı yaşayan birinden bunun bulaşabileceği gibi akıldışı düşünceleri doğurmaktadır. Bunun engelli insanların bedenlerine dair cüretkâr sorular sorduran merakı ortaya çıkarabildiği gibi deforme olmuş bedenleri “canavarlaştıran” bakışın bir nedeni olduğunu da söylemek mümkündür. K6, engelliliğinin, özellikle ebeveynler tarafından küçük çocuklara korkutma aracı olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bir deneyiminde, bir annenin yanındaki çocuğuna kendisini göstererek "Bak seni abiye veririm, o sana kızar" gibi ifadelerle çocuğunu korkutmaya çalıştığını aktaran K6, bu bakışın mitolojik canavar imgeleriyle hikâyeleştirilen deformiteye dair eski kalıplardan kaynaklandığını düşünmektedir. İnsanların engelliliği hala bu şekilde, korkutma amacıyla kullandığını ve deformasyonları öne çıkarmaktan çekinmediklerini ifade etmektedir.

Görünürlük üzerinden kurulmasıyla bu taktik aynı zamanda bir sonraki alt başlıkta tartışılan ifşa taktiği ile de geçişkenlikler içerebilmektedir.

Engeli İfşa Etme

Sağlamcı normlara uymayan bedenlere sahip engelli bireyler gündelik hayatta kurdukları iletişimi yumuşatmak için engeliyle ilgili karşı tarafın merakını giderecek sohbetleri kendileri başlatabilmekte veya kimi semboller ve davranışlarla engelini bilinçli olarak ifşa etmeyi seçebilmektedirler (White, Wright, & Dembo, 1948, s. 25; Goffman, 2014, s. 146-147). Bu ifşa taktiği K7’nin deneyiminde olduğu gibi ayrımcılık ve dışlanma ihtimallerini önlemek için de kullanılabilir. K7, sosyal medya üzerinden tanıştığı kişilerle iletişim kurarken engelini açıkladığında, bazı insanların görüşmeyi reddettiğini belirtmektedir. Başlangıçta engelini gizlemeyi tercih ettiğini, ancak sonra açıklamaya karar verdiğindeyse çoğu kişinin kendisiyle artık görüşmek istemediklerini, hatta bazen kendisiyle dalga geçtiklerini söylemektedir.

K7 engel ifşasını iletişimin daha sonraki aşamalarına saklamasının aksine K8 bu ifşayı yine çevrimiçi ortamlarda bir devamlılık içerisinde sunmaktadır. K8, daha önce dışlanma deneyimlerinden dolayı engelini gizlemeyi tercih ettiğini, ancak sosyal medyada kendi deneyimlerini paylaşmaya başladıktan sonra engelliliğini görünür kıldığını belirtmektedir. Sosyal medya üzerinden olumlu tepkiler aldıkça bu süreçte daha fazla içerik ürettiğini, bu sayede engellilikle ilgili farkındalık yaratmayı amaçladığını ifade etmektedir. İnsanlardan gelen olumlu geri bildirimlerin kendisini motive ettiğini ve engelli bireylerin algılarında değişiklikler gözlemlemesinin onu mutlu olduğunu söyleyen K8, sosyal medyada öncelikli olarak kendisini anlatmaya çalıştığını, böylece sağlamcı önyargılara karşı durduğunu aktarmaktadır.

Engellilik kimliğinin kadınlık gibi diğer kimliklerle kesişimler içinde olması da deneyimleri özgünleştirmektedir. Örneğin K9 sağlamcı normları lehine kullandığı kendi deneyiminde bir kadın olarak sosyal medyada yabancı erkeklerden gelen mesajları engelini ifşa ederek savuşturmaktadır;

(...) sürekli mesaj atılıyor, bunu her kadın yaşıyordur işte erkekler tarafından. En son şey denemiştım, çünkü kabul edilebilir gelmiyor, hesap gizliliğini açmadan bir teklif aldım, sonra hesap gizliliğini açarak bir hesabımı

inceleyin isterseniz sonrasında karar verin falan. Çünkü hiç akıllarına gelmiyor, herkes sağlıklı, profil de gözükünce böyle bir durum olmadığını düşünüyorlar. (K9)

Ayrımcılığı Duyurma

Engellilik nedeniyle yaşanan ayrımcılıkları duyurmak toplumsal bir bilinç oluşturma ve kolektif dayanışmanın önünü açmasıyla sağlamlılığa karşı yürütülen taktiklerden biri olarak gözükmektedir. Bu taktik sadece bir katılımcı tarafından tercih edilmiştir⁶. Katılımcılardan K8'in deneyiminde bu eğitim hakkının engellenme girişimiyle ilişkilidir. Şu an fizyoterapist olarak çalışan K8 lisans öğrenimi boyunca bir hocası tarafından engeli nedeniyle okulu bırakması yönünde tacizkâr telkinlerle karşılaştığını, bunun onu neredeyse okulu bırakacak raddeye getirdiğini, o dönem buna karşılık veremese de mezun olup engellilik üzerine içerikler üreten ve konuşmalar yapan biri olduktan sonra bu ayrımcılık deneyimini duyurarak sağlamlılığa karşı mücadeleye giriştiğini söylemektedir. K8 yıllar sonra konuşmacı olduğu bir panelde o hocasıyla karşılaştığını da aktarmaktadır;

Hocamız bu mesleği yapamayacağımı, okumamam gerektiğini, bırakmamı söylüyordu. Hastalarla iletişim kuramayacağımı düşünüyordu. (...) Her beni gördüğünde 'Okulu bırakmadın mı?' diye soruyordu. Benim arkamdan da hep 'Boşuna okuyor' diyordu. (...) Baş etmesi çok zordu. (...) gerçekten okulu bırakmayı bile düşündüm. Ben hani yapamayacağım dedim, hayalin olan bir mesleğe başlıyorsun okuyorsun ama bir kişi diyor ki sen bunu asla yapamayacaksın, inanılmaz büyük bir baskı var. (...) sonra biraz ara verdim okula, ama kopmadım. Sonra dedim kesinlikle bırakmam yani, kendimi toplayıp tekrar başladım. (...) Asla cevap vermedim. Ama mesela eninde sonunda okulu bitirdim ona rağmen. (...) üniversiteler beni çağırmaya falan başladı ve ben her konuşma yaptığımda bu olayı anlatıyorum yani tabii isim vermeden. İşte internette haberlerim çıktı, sosyal medyada çıktı bence en büyük cevap bu olmuştur. Hatta en son bir yerde ben konuşmacıydım o hoca konuşmacı değildi ve ona rağmen hayat hikâyemi anlattım kendisi olduğunu anladığına eminim. (K8)

Öfke gösterimi taktiği ile bu taktik arasında kesişimler olabilse de bu deneyimde bunun görünmemesinin sebebinin engellilik dışındaki hiyerarşik ilişkilerde olduğunu söylemek mümkündür.

SONUÇ

Toplumlarda egemen olan ideolojik tahakkümcü yapılar nedeniyle kimi kesimler çeşitli ayrımcılık pratikleriyle marjinalize edilerek sosyal bariyerlerle engellenebilmektedirler. Engellilik özelinde bu yapı sağlamlılık olarak adlandırılmaktadır. Bedensel farklılıkları nedeniyle sağlamlı pratikler tarafından engelli haline getirilen bireyler diğer birçok marjinalize edilmiş grup gibi buna karşı çeşitli politikalar yürütmektedir. Ancak bu politikalar her zaman engelli haklarıyla ilgili yasal düzenlemeleri amaçlayan makro biçimlerde değil, gündelik direnişler olarak adlandırılan mikro biçimlerde de ortaya çıkmaktadır. Açık siyasi taleplerin aksine gündelik hayatın an ve mekânlarında icra edilen, Certeau'nün taktik olarak kavramsallaştığı bu icralar ancak eleştirel bir bakışla ortaya çıkarılabilmektedir.

Bu fenomenolojik araştırmanın bulguları fiziksel engelleri olan bireylerin gündelik hayatta sağlamlı ideolojiyi ve pratiklerini hedef alan 11 farklı taktik türü icra ettiğini ortaya koymaktadır. Bireylerin dönemleri ve karşılaşılan farklı stratejiler uyarınca birbirleri arasında geçişkenlik gösterebilen bu taktikler karşılaşılan ayrımcılıkların sonrasında veya ayrımcılığın en baştan önlenmesi amacıyla farklı anlar içerisinde icra edilebildikleri gibi özellikle engelli hakları konusunda politik bilinci olan bireyler tarafından genel olarak toplumda sağlamlı önyargıları yıpratmak için rutin bir pratik olarak uzun bir sürece yayılmaktadır.

Makro politik hareketlerin aksine her zaman elle tutulur ve planlanabilir bir dönüşüm hedeflemese de taktikler tahakkümcü yapılar içerisinde gedikler açarak esasında makro politik dönüşümler için bir potansiyel de yaratabilmektedir. Ayrıca bu araştırmada mikro politika olarak değerlendirilen öfke gösterimi gibi taktikler birçok makro politik protesto hareketinin de doğal parçası olarak değerlendirilmektedir. Gündelik direnişlerin güncel politikalarla olan bu diyalojik ilişkisi onun neden önemsenmesi gerektiğine dair bir vurguyu içerse de taktikleri icra edenler için daha pragmatik bir yönü bulunmaktadır. Bu çalışmanın bulgularında ortaya koyulduğu üzere engelli bireylerin birçoğu aslında kendileri için yaşayabilecekleri makul bir dünyayı inşa

⁶ Öfke gösterimi alt başlığında aktarılan K1'in deneyiminde bu taktikle kesişimler bulunmaktadır.

etmek için bu taktiklere başvurumaktadırlar. Toplumsal ve yasal düzlemde gerçek bir dönüşüm hak bilinci olsun olmasın katılımcıların hepsinin arzusu olsa da gündelik hayatın an ve mekânlarında yönelen rahatsız edici bakış ve sorulardan kaçmak gibi rutin sağlamcı stratejilerden sıyrılmak, belki de o anı kurtarmak birincil amaç olarak gözükmektedir.

Engellilik sosyolojisi Türkçe alanyazında görece kısıtlı bir durumdadır. Gelecekte yapılacak gündelik direniş araştırmalarında bir kimlik olarak engelliğin diğer marjinalize edilmiş kimliklerle kesişimsel olarak ele alınması hem gündelik hayat hem de engellilik sosyolojisi alanına yeni perspektifler sunma imkanları taşımaktadır. Böylece engelliliğin biyolojik bir fenomene indirgendiği tıbbi modelin bakış açısından sıyrılmak da mümkün olabilecek, engelliliği oluşturan sosyal yapılar tartışmaya açılarak olgu hak odaklı bir eksenden değerlendirilebilecektir.

Bu araştırmanın Türkçe alanyazında sınırlı olan engellilik sosyolojisi literatürüne özgün bir katkı sunması ve gündelik hayatın mikro-politikaları çerçevesinde engellilik üzerine yapılacak gelecekteki çalışmalara kaynaklık etmesi beklenmektedir. Ayrıca engelliliğin biyolojik bir fenomenden çok sosyal bir inşa olduğunu vurgulayan araştırma, bu inşa sürecinde sağlamlılığın oynadığı roller hakkında da bir tartışma sahası açmaktadır. Gelecekte yapılacak benzer araştırmaların farklı metodolojiler izlemesi ve diğer kimlik kesişimlerini tartışmaya açmasıyla ilgili alanın özgün katkılarla gelişmesi öngörülmektedir.

KAYNAKLAR

- Ancet, P. (2010). *Ucube bedenlern fenomenolojisi*. (E. Topraktepe, Çev.) Yapı Kredi.
- Bahtin, M. (2005). *Rabelais ve dünyası*. (Ç. Öztekin, Çev.) Ayrıntı.
- Bahtin, M. M. (2004). *Dostoyevski poetikasının sorunları*. (C. Soydemir, Çev.) Metis.
- Bailey, K. D. (1994). *Methods of social research*. The Free.
- Balandier, G. (1983). Essai d'identification du quotidien. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 74, s. 5-12. Ağustos 16, 2024 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/40690265> adresinden alındı
- Baldwin, M. L., & Johnson, W. G. (2006). Handbook on the economics of discrimination. W. M. Rodgers (Dü.) içinde, *A critical review of studies of discrimination against workers* (s. 119-160). Edward Elgar.
- Bennett, A. (2013). *Kültür ve gündelik hayat*. (N. Tokdoğan, B. Şenel, & U. Y. Kara, Çev.) Pnoenix.
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Psikolojide tematik analizin kullanımı. (N. Şad, N. Özer, & A. Atli, Dü) 7(2), s. 873-898. <https://doi.org/10.14689/issn.2148-2624.1.7c.2s.17m>
- Burcu, E. (2011). Türkiye'deki engelli bireylere ilişkin kültürel tanımlamalar: Ankara örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 37-54.
- Butler, J. (2004). *Precarious life: The powers of mourning and violence*. Verso.
- Butler, J. (2016). Rethinking vulnerability and resistance. J. Butler, Z. Gambetti, & L. Sabsay (Dü) içinde, *Vulnerability in resistance* (s. 23-38). Duke University.
- Butler-Rees, A. (2023). 'My existence is resistance': An analysis of disabled peoples everyday lives as an enduring form of resistance". *Critical geographies of resistance* (s. 124-137). içinde Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781800882881.00017>
- Certeau, M. (2008). *Gündelik hayatın keşfi 1: Eylem, uygulama, üretim sanatları*. (L. Arslan Özcan, Çev.) Dost.
- Coulon, A. (2015). *Etnometodoloji*. Küre.
- Creswell, J. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. (M. Bütün, & S. B. Demir, Dü) Siyasal.
- Davis, L. J. (2011). Kimlik siyasetinin sonu ve dismodernizmin başlangıcı: İstikrarsız bir kategori olarak sakatlık üzerine. D. Bezmez, S. Yardımcı, & Y. Şentürk (Dü) içinde, *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* (F. B. Aydar, Çev., s. 501-520). Koç Üniversitesi.
- Demir, A. (2020). Engelli bireylerin gündelik hayat stratejisi olarak "Wheelchair Dancing" deneyimleri. *Asia Studies*, 4(14), s. 97-106. <https://doi.org/10.31455/asya.815418>
- Egard, H., Hansson, K., & Wästerfors, D. (Dü). (2021). *Accessibility denied. Understanding inaccessibility and everyday resistance to inclusion for persons with disabilities*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120452>
- Esgin, A. (2018). Gündelik hayat sosyolojisi: Tarihsel süreç ve temel ilkeler. A. Esgin, & G. Çeğin (Dü) içinde, *Gündelik hayat sosyolojisi: Temalar, sorunsallar ve güzergahlar* (s. 13-34). Phooenix.
- Featherstone, M. (1995). *Undoing culture: Globalization, postmodernism and identity*. Sage.
- Frederick, A. (2017). Visibility, respectability, and disengagement: The everyday resistance of mothers with disabilities. *Soc Sci Med*(181), s. 131-138. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.03.030>
- French, S., & Swain, J. (2004). Whose tragedy? Towards a personal non-tragedy view of disability. S. F. John Swain (eds.), J. Swain, S. French, C. Barnes, & C. Thomas (Dü) içinde, *Disabling barriers, enabling environments* (s. 34-40). Sage.
- Gardiner, M. (2016). *Gündelik hayat eleştirileri*. (D. Özçetin, B. Taşdemir, & B. Özçetin, Çev.) Heretik.
- Garland-Thomson, R. (2011). Sakatlığın dahil edilmesi, feminist kuramın Dönüştürülmesi. D. Bezmez, S. Yardımcı, & Y. Şentürk içinde, *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* (F. Aydar, Çev., s. 521-548). Koç Üniversitesi.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar*. (L. Ünsaldı, Ş. Geniş, & S. N. Ağırnaslı, Çev.) Heretik.
- Gowman, A. G. (1957). *The war blind in American social structure*. American Foundation for the Blind.
- Güler, A., Halıcıoğlu, M. B., & Taşgın, S. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri: Teorik çerçeve – pratik öneriler 7 farklı nitel araştırma yaklaşımı – kalite ve etik hususlar*. Seçkin.

- Hardin, M. (1999). Mar(k)ing the objected body: A reading of contemporary female tattooing. *The Journal of Dress, Body & Culture*, 3(1), s. 81-108. <https://doi.org/10.2752/136270499779165734>
- Heller, A. (1995). Where are we at home? *Thesis Eleven*, 41(1), s. 1-18. <https://doi.org/10.1177/072551369504100102>
- Hodge, N. (2016). Lives worthy of life: The everyday resistance of disabled people. *Journal of Applied Hermeneutics*, s. 1-7. <https://doi.org/10.11575/jah.v0i0.53276>
- Horowitz, E. (2020). *Resistance reimagined: Disability and the hidden transcripts of everyday resistance*. Doktora tezi, University of Illinois Chicago. <https://doi.org/10.25417/uic.13475076.v1>
- Kaplan, A., & Ross, K. (1987). Introduction. *Yale French Studies*, 73, s. 1-4. <https://doi.org/10.2307/2930192>
- Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyoloji ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. Bağlam.
- Kwon, C.-k. (2024). Resistance from the margin: An autoethnographic account of academic ableism. *Human Resource Development Quarterly*, 35(1), s. 89-107. <https://doi.org/10.1002/hrdq.21498>
- Lefebvre, H. (1991). *Critique of everyday life: Volume I*. (J. Moore, Çev.) Verso.
- Loja, E., Costa, M. E., Hughes, B., & Menezes, I. (2012). Disability, embodiment and ableism: Stories of resistance. *Disability & Society*, 28(2), s. 190-203. <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.705057>
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev.) Bilim ve Sanat.
- McRuer, R. (2011). Zorunlu sağlam bedenlilik ve queer/sakat varoluş. D. Bezmez, S. Yardımcı, & Y. Şentürk (Dü) içinde, *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* (F. B. Aydar, Çev., s. 549-562). Koç Üniversitesi.
- Nario-Redmond, M. R., Kemerling, A. A., & Silverman, A. (2019). Hostile, benevolent and ambivalent ableism: Contemporary manifestations. *Journal of Social Issues*, 0, s. 726-756. <https://doi.org/10.1111/josi.12337>
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar 1. cilt*. (S. Özge, Çev.) Yayınodası.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods : integrating theory and practice*. Sage.
- Quinlan, M. M., & Bates, B. R. (2012). "Walking in the city": Performance of strategies and tactics in the 1985 bus accessibility protests. *Disability Studies Quarterly*, 32(1). <https://doi.org/10.18061/dsq.v32i1.1636>
- Ren, L. R., Paetzold, R. L., & Colella, A. (2008). A meta-analysis of experimental studies on the effects of disability on human resource judgments. *Human Resource Management Review*, 18(3), s. 191-203. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2008.07.001>
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University.
- Shakespeare, T. (2014). *Disability rights and wrongs revisited*. Routledge.
- Stiker, H.-J. (1999). *A history of disability*. (W. Sayers, Çev.) University of Michigan.
- Watson, N. (2003). Daily Denials: The routinisation of oppression and resistance . S. Riddel, & N. Watson (Dü) içinde, *Disability, culture and identity* (s. 34-52). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315847634>
- White, R. K., Wright, B. A., & Dembo, T. (1948). Studies in adjustment to visible injuries: evaluation of curiosity by the injured. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 43(1), s. 13-28. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0057775>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin.

Yazar katkı oranı ve çıkar çatışması beyanı: Araştırmacılar çalışmaya eşit katkı göstermişlerdir. Araştırmacılar tarafından bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.